

Sjeverozapadna Hrvatska u ranome srednjem vijeku

Prostor današnje sjeverozapadne Hrvatske, omeđen Murom i Dravom na sjeveru, Sutlom, Žumberačkom gorom/Gorjancima i gornjim tokom Kupe na zapadu, kupskim razvođem s porječjima Korane, Mrežnice, Dobre i Gline i obroncima Velike Kapele, Petrove gore i Zrinske gore na jugu te slavonskim sredogorjem s padinama Psunja i Papuka na istoku, spretnije nazvan zapadnim međuriječjem, stupio je u rani srednji vijek temeljito preobražen dolaskom novih političkih čimbenika – Avara i Slavena. Germansko je razdoblje završeno povlačenjem Langobarda koji su početkom travnja 568. napustili pozornicu svoje pobjede nad Gepidima i sreću odlučili potražiti u Italiji, jednako kao što su gotovo stoljeće prije iz Panonije bili otišli Ostrogoti iscrpivši mjesne izvore. Langobardi su svoje panonske stečevine prepustili odnedavnim saveznicima Avarima koji su se u prvi mah prvenstveno usmjerili na dovršetak zaposjedanja njima mnogo važnijeg područja današnjeg Srijema, napose Sirmija, za koji je živo zainteresirano bilo i Istočno Rimsko (Bizantsko) Carstvo. Grad je naime bio glavna točka obrambenog sustava na krajnjem carskom sjeverozapadu i sastavni dio utvrđene sjeverne granice na donjem Dunavu. Tek 582. Sirmij je pao pod avarsku vlast, a onda je 598. godine sklopljen i mir između Avara i Carstva, utvrdivši Dunav, točnije njegov donji tok, kao službenu razdjelnicu između dvije sile.

Avarski i slavenski prodori

Uistinu je teško sa sigurnošću prosuditi što se događalo s prostorom zapadnog međuriječja od kraja šezdesetih do ranih osamdesetih godina 6. stoljeća kada su Avari svoju pozornost svrnuli i na te krajeve. Langobardi su glavninu bivših kasnorimskih pokrajina u Panoniji držali uz službenu privolu Istočnog Rimskog Carstva, kao carski saveznici, a nakon što su svoja panonska boravišta zamijenili za Italiju, okončan je njihov saveznički položaj pa su se ta područja nužno vratila pod okrilje carske vlasti. Veliko je pitanje koliko se »obnova« doista osjetila odnosno je li ta carska vlast podrazumijevala i stvarni nadzor na terenu. Već sama okolnost da se Carstvo tako lako bilo pomirilo s langobardskom nazočnošću i sjeverno i južno od Drave zorno upućuje na to da zapadno međuriječje nije zauzimalo visoko mjesto na ljestvici strateških prioriteta carigradskog dvora. Drugim riječima, povratak carskih vojnika u južnapanonske utvrde koje su napustili Langobardi nije nimalo izgledan, navlastito

ima li se na umu kako je izravni carski utjecaj u najbližem susjedstvu bio sveden na priobalni pojas pokrajine Dalmacije s jadranskim otocima. Napokon, ni nakon što su se Ostrogoti povukli iz zapadnog međuriječja (pokrajine Panonije Savije) kako bi usredotočili snage na obranu Italije, istočnorimska vlast nije stvarno obnovljena nego je skromno strujala kroz stanovite političke i gospodarske veze. I u ovom bi slučaju nalazi istočnorimskog novca mogli ukazivati na postojanje takvih dodira. Doduše, ti su nalazi nadasve skromni i tiču se svega dva lokaliteta, Gradeca u Zagrebu i Majura kod Hrvatske Kostajnice, te pretpostavku valja uzeti s oprezom. U pitanju su dva brončanika cara Justina II. (565–578) iskovana 570–572. godine, pa je sva prilika da su pristigla u zapadno međuriječje prije nego što su ga zaposjeli Avari i Slaveni. Ovo ne znači da više uopće nije bilo ljudstva, mjesnog romanskog i uvelike barbariziranog stanovništva, koje je bilo kadro i spremno preuzeti stražarske i obrambene zadaće u pojedinim funkcionalnim utvrdama, već i radi svoje vlastite zaštite, a ne samo u ime Carstva. Upravo je to pučanstvo, preostalo nakon što su ih određen broj bili sa sobom povelili još i Langobardi, jamačno pokušalo pružiti otpor pljačkaškim i osvajačkim nasrtajima avarskih i slavenskih skupina. Možda je dalek i zbrkan odjek ove činjenice sadržan u vijesti koju u 10. stoljeću bilježi slavni bizantski car-pisac Konstantin VII. Porfirogenet u djelu *O upravljanju carstvom*, da je vlast dalmatinskih Romana (romanskih žitelja priobalnih gradova) sezala do Dunava i da su odredi Salonitanaca obavljali na toj rijeci stražu prije nego što su Slaveni zauzeli Salonu. Teško je zamisliti da bi istočnorimska (bizantska) vlast u Dalmaciji u kasnom 6. stoljeću uistinu dopirala do dunavskog vodotoka pa čak i do rijeke Save, osobito kad se zna da Carstvo nije raspolagalo ni dostatnim snagama da trajnije štiti neposredno istočnojadransko zaleđe, a kamoli još i dalmatinsku unutrašnjost. Stoga valja pomišljati na to da su pokrajinci, uvelike prepušteni sebi, preuzeli i vojne zadaće, oslanjajući se na postojeća utvrđenja koja su bila tako raspoređena da prvenstveno zaštićuju važne prometne pravce jer se moglo očekivati da će se njima poslužiti i napadači.

Tokovi slavenskih prodora međuriječjem pripadaju u završna dva desetljeća 6. stoljeća nakon što su se avarskim osvojenjem Sirmija otvorile mogućnosti za daljnje vojne pohode na širem prostoru. Od sredine osamdesetih godina slavenski su odredi, dijelom sami dijelom na poticaj i uz podršku Avara, jednim smjerom napredovali dolinama Save i Drave prema Dalmaciji i odavno ugasloj pokrajini Unutrašnji Norik na prostoru današnje Slovenije, sve do granice s Italijom. Na jug, u unutrašnjost Dalmacije, spuštali su se po svoj prilici duž savskih pritoka, dok su ih gornji tokovi Save, Drave i Mure, uz sam zapadni rub Panonije, vodili nadomak Italije. Moguće je da su se tada neke slavenske skupine postupno počele i postojanije smještati u međuriječju, pod avarskim vrhovništvom, što je nedvojbeno poticalo daljnju akulturaciju zatečenog žiteljstva i ubrzavalo njegovu slavenizaciju. Ovime bi se mogla objasniti činjenica da u južnoj Panoniji nema arheoloških nalaza iz 6. stoljeća koji bi se dali pripisati Slavenima. Tako bi najvećim dijelom isto ono stanovništvo koje je preživjelo iz prethodnih razdoblja usvojilo identitet i običaje nove, poslavenjene skupine, a da nije isprva bitnije promijenilo svakodnevne životne navade jer bi se to zacijelo odrazilo u arheološkom materijalu.

Na nekadašnjem južnonoričkom prostoru, kako se čini, plijenom su po svoj prilici u istoj slavenskoj navalbi do 587. godine pali Celje (*Celeja*) i Ljubljana (*Emona*), a vjerojatno je upravo tada jednaku sudbinu doživio i Ptuj (*Petovion*). Navedena su mjesta bila položena na pravicima prastarog Jantarskog puta koji je od davnina spajao Italiju

i Sredozemlje s Baltikom. Do osamdesetih godina 6. stoljeća možda su bila u cijelosti ili najvećim dijelom napuštena, iako nije isključeno da su se u njihovoj blizini još zadržavali biskupi, na kakvu povišenom i utvrđenom položaju koje je mjesnim stanovnicima služilo ujedno i kao zbjeg, uz preduvjet da je u njihovim sijelima i dalje bilo dovoljno pastve. Učvršćivanje na ovom području pružilo je napadačima odskočnu dasku za još dublje prodore na zapad. Koliko se može prosuditi na temelju rijetkih arheoloških svjedočanstava, u današnjoj su sjeverozapadnoj Hrvatskoj vođene borbe oko naseobinske utvrde s crkvom na lokalitetu Majka Božja Gorska u Loboru, gdje su u kasnoantičkom sloju iz kasnog 6. stoljeća utvrđeni paljevinski ostaci i znakovi rušenja na nekoliko mjesta, između ostalog i ondje gdje su nekoć stajali bedemi. Otpor zavojevačima je po svemu sudeći bio pružen i u utvrdi na uzvisini Kuzelinu kod Donje Glavnice nedaleko od Zagreba, gdje je otkrivena trokrilna strijela kakvu su koristili Avari. Oba su se ova lokaliteta smjestila duž važne rimske prometnice koja je izravno povezivala Petovion i Sisciju, što dodatno pokazuje da su se Slaveni i Avari u svom prodoru služili starim rimskim cestama.

Možda se smije pretpostaviti da je jačina slavenskih i avarskih udara na zapadu i jugozapadu privremeno popustila od 587. godine jer su u to vrijeme Avari ponovno osnažili pritisak na carsku granicu u Istočnom Iliriku i Tračkoj dijecezi, upadali na carsko područje, ali i nailazili u isti mah na sve žešći otpor carske vojske. Slaveni su se međuriječjem zasigurno koristili i u daljnjim nasrtajima koji su potkraj 6. i na prijelazu u 7. stoljeće dosegli Istru i rijeku Soču, barem u dolini Vipave. Čini se kako je to novo razdoblje nadiranja poticaj dobilo nakon što je 598. godine utanačen mir između Avara i Carstva. Slavenski prodori su naposljetku doprli i do same istočne jadranske obale, do Dalmacije i Istre, o čemu tako upečatljivo svjedoči pismo pape Grgura I. Velikog upućeno u srpnju 600. salonitanskom nadbiskupu Maksimu. Avari su pak ponajprije bili zainteresirani za zaposjedanje ključnih strateških točaka u južnoj Panoniji jer je i središte njihove države ležalo duboko u kontinentu. U slučaju današnje sjeverozapadne Hrvatske to se u prvom redu ticalo starog sjedišta pokrajine Panonije Savije, Siscije, koje je zbog svog smještaja zadržalo privlačnost. Važnost Siscije vidljiva je i u otkriću bizantskog novca iskovanog početkom 7. stoljeća kad je grad nesumnjivo bio u avarskoj vlasti, što uz još neke nalaze datirane u kasno 6. i rano 7. stoljeće pokazuje da su se novopridošlice već i tada trajnije tu zadržavale. Usamljen rani avarskodobni nalaz otkriven je na istom potezu i južno od Kupe i Save, u Velikoj Kladuši uz gornji tok rijeke Gline na samoj hrvatsko-bosanskoj granici, pa bi se možda i njega, ako je predmet doista bio u avarskoj uporabi, smjelo uzeti kao dodatnu potkrepu tvrdnji da su se Avari pozicionirali na riječnim prijelazima u panonsko-dalmatinskom pograničju u nakani da lakše nadziru prometne smjerove prema jugu. Mnogo teže je ustvrditi samo na temelju ovog materijalnog ostatka da je ovuda prolazio jedan od mogućih pravaca prodora Avara u Dalmaciju, kao što neki misle (Piteša), jer su iz izvora poznata samo dva upada u pokrajinu koja su potaknuli odnosno poduzeli Avari, 567. i 597. godine, a koji su vjerojatno bili ograničeni na njezin sjeveroistok.

Avarsko razdoblje

Nakon što su doživjeli konačan neuspjeh podno bizantske prijestolnice 626., Avari su poslije više desetljeća prvenstvene usmjerenosti na jugoistok i carska područja na današnjem istočnom Balkanu počeli težište vojnopolitičkog djelovanja upravljati sve više prema zapadu. Avarska se moć preobrazila u svojevrsnu pasivnu hegemoniju, a odraz promijenjenih prilika moguće je opaziti i u smanjenoj sposobnosti avarskih vlastodržaca da pod kontrolom odnosno u pokornosti zadrže različite etničke skupine u Avarskom Kaganatu. Kako bi prebrodili krizu koja im je zaprijetila,

Bogati inventar dvojnoga ranosrednjovjekovnog groba iz Čadavice kod Podravske Slatine

Raskošan srebrni nakit otkriven je 1929. godine i po svemu sudeći potjecao je iz uništenoga groba s dvije rake u kojem su počivali muškarac i žena. Blago koje se danas čuva u Srednjovjekovnoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu sastoji se od poveće ogrlice (torkvesa) ukrašene rombičnim uzorkom, dvije urešene narukvice s okruglom krunom, dvije zvjezdolike naušnice sljepoočničarke kičene izrade, jedne lijevane pseudofibule, jedne lijevane pojasne kopče, ulomka pločice od tiještenog lima i dva ukrasna pojasna okova (jezičca) od glatkog povećeg lima. Predmeti se pripisuju tzv. martinivskoj (martinovskoj) kulturi koja ime zahvaljuje lokalitetu u Ukrajini južno od Kijeva. Prema svjedočanstvu Čadavičana, dvojni je grob sadržavao i oštećeni željezni mač sa zlatnim limom i ukrasima na dršku te koricama tzv. pontskog oblika, ali je on netragom nestao. Vjeruje se da su predmeti nekoć pripadali slavenskom odličniku i njegovoj supruzi, kneževskom paru, a obično ih se datira u kraj 6. ili početak 7. stoljeća. Otuda bi mogli biti jedno od najranijih materijalnih svjedočanstava o slavenskoj nazočnosti na ovom prostoru. S druge strane, etničko opredjeljivanje nije nedvojbeno jer niti sama martinivska kultura nije jednoznačno slavenska. Bez obzira na ove nedoumice, nema sumnje da su predmeti bili u vlasništvu istaknutih pojedinaca, pripadnika ondašnje društvene elite. (©Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«)

posegnuli su za čvršćim naseobinskim okupljanjem i stvaranjem jače, iako heterogene etničke brane prema novim silama na granicama. To je za posljedicu imalo i dalekosežne promjene u životnim navikama koje su podrazumijevale prelazak na sjedilački način života te bavljenje stočarstvom i zemljoradnjom. U ranom razdoblju avarske prevlasti, potkraj 6. i u većem dijelu 7. stoljeća, nalazi koji bi upućivali na zadržavanje i naseobu Avara i pridošlih Slavena u zapadnom dijelu međuriječja još su vrlo rijetki. Utoliko se zornije ističe primjer iz Čadavice istočno od Slatine koji bi mogao potjecati upravo iz ovog vremena. Rijječ je o dvojnog grobu s bogatim i raskošnim prilozima, za koje se smatra da su pripadali slavenskom odličniku i njegovoj supruzi, kneževskom paru.

Ako bi datacija grobova u sam prijelaz iz 6. u 7. stoljeće bila točna, moglo bi se pretpostaviti da je slavenski prvak – pod uvjetom da se uopće radi o Slavenu – ravnoa pohodom za račun Avara kad ga je ugrabila smrt, a njegov pokop u okolici današnje

Slatine ukazivao bi na to da je težište ratnog djelovanja ležalo u Podravini. Ako pak dataciju treba pomaknuti u drugu polovicu 7. stoljeća, taj bi nesumnjiv pripadnik ondašnje elite zacijelo bio jedan od mjesnih poglavara na koje su se avarski vrhovnici oslonili kako bi očuvali vlast. Do kraja 7. i naročito u 8. stoljeću populacijski su tokovi snažnije zahvatili i sjeverozapadnu Hrvatsku, a predmetni ostaci koji bi mogli svjedočiti o avarskoj nazočnosti pronađeni su u Donjem Vidovcu i Draškovcu kod Preloga, Glogovcu kod Koprivnice i u neposrednoj okolici Koprivnice, okolici Križevaca, Novom Čiču i Petrovini Turopoljskoj kod Velike Gorice, u okolici Pakraca, Prelogu, Sisku, Suhopolju kod Virovitice, Velikoj Gorici, Velikoj Horvatskoj sjeverno od Klanjca i u Zagrebu. Predočeni raspored nalaza potvrđuje poglavitu brigu došljaka da se smjeste u riječnim dolinama Drave i Save, nadomak povoljnih riječnih prijelaza i na sjecištima putova.

Isto vrijedi i za smještaj slavenskih populacija. Osobito obilježje kasnijeg razdoblja avarske prisutnosti u južnoj Panoniji uska je suradnja i suživot Avara i Slavena. Ovo se zajedništvo može pretpostaviti i na lokalitetima gdje nije utvrđena arheološka ostavština za koju se drži da je bila u avarskoj uporabi. Nalazišta materijalne kulture koja se pripisuje Slavenima, a datira se u 8. stoljeće, nešto su brojnija. U pitanju su lokaliteti u Posavini, u Novom Čiču, Velikoj Gorici i Zagrebu, a jamačno i u Petrovini Turopoljskoj i Sisku, odnosno u koprivničkom, ludbreškom, međimurskom i varaždinskom dijelu Podravine, u Borovljanima kod Koprivnice, Brezju, Donjoj Voći, Jakopovcu¹ i Zbelavi kod Varaždina, na Cerinama kod Koprivničkog Ivanca, u okolici Koprivnice, Martijancu kraj Ludbrega, Nedelišću kod Čakovca, Prelogu te Torčecu i njegovoj okolici. Ovom nizu valja pribrojiti i nalaz paljevinskog groba na lokalitetu Majka Božja Gorska u Loboru koji se datira u sam svršetak 8. odnosno početak 9. stoljeća te otkriće ranosrednjovjekovne radionice s ostacima više talioničkih peći, uz ulomke keramike, na položaju Volarski breg sjeveroistočno od Virja s datacijom od kraja 8. do u 9. stoljeće. I južno od Save, u Ozlju u hrvatskom Pokuplju tik uz jugozapadni rub Kaganata, otkriveni su materijalni ostaci koji možda ukazuju na prisutnost ranih Slavena. Na ozaljskoj se gradini u kasnoantičko doba nalazila utvrda koju su mogli prisvojiti došljaci ili su u njoj nastavili živjeti starosjedioci, sada već poslavenjeni, pobrinuvši se da ona i dalje ispunjava svoju svrhu. Slično se može ustvrditi i za utvrdu na Gradecu u Zagrebu, za koju je ustanovljeno da je postojala u kasnom 7. stoljeću, točnije 679. godine, i da je imala bedeme od nabijene i pečene ilovače u drvenom nosivom okviru. Moguće je da je lokalitet bio utvrđen još u kasnoj antici, premda zasada nedostaju dokazi za tu tvrdnju. Jedina poveznica, vrlo slabašna, s prethodnim razdobljem ranije je spomenuti brončanik cara Justina II. Ništa sigurnije nije ni mišljenje kako je jedan od posadnika u gradečkoj utvrdi bio pokojnik čiji je grob pronađen u Krugama u Zagrebu. Je li dotičnik bio avarski ili slavenski ratnik ne može se pouzdano reći, unatoč tomu što se radi o konjaničkom grobu, a takvi se ukopi uvriježeno pripisuju Avarima.² Sigurno je svakako da staro

¹ Pojedini nalazi keramike datiraju se u vrijeme od kraja 6. do druge polovice 7. stoljeća (Luka Bekić, *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina. Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb – Goričan i njezinim prilaznim cestama*, Zagreb 2006., 126; Tajana Sekelj Ivančan, Ranokarolinško koplje s krilcima iz šljunčare Jegeniš kod Koprivnice, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 21, Zagreb 2004., 19).

² Avarskodobni konjanički grobovi otkriveni su poglavito na lokalitetima u istočnoj Hrvatskoj, u Bijelom Brdu-Bajeru, Brodskom Drenovcu, Nuštru, Otoku, Privlaci i Starim Jankovcima. Primjerci avarskodobne konjaničke opreme evidentirani su i na lokalitetu šljunčara Jagnjede/Jegeniš kod Koprivnice, i to metalne žvale i stremeni (na informaciji najsrdačnije zahvaljujemo dr. sc. Tajani Sekelj Ivančan s Instituta za arheologiju u Zagrebu). Tijekom 2011. godine i na neolitičkom, višeslojnom lokalitetu Gradac kod Bapske

romansko stanovništvo, barbarizirano i po svojoj prilici obogaćeno etničkim doprinosima drugih, poglavito germanskih skupina, nije potpuno nestalo iz ovih oblasti bez obzira na nedaće s kojima se moralo nositi u kasnoj antici. Depopulacijski procesi su nedvojbeno bili izraziti i velika su područja opustjela, što se možda zrcali i u činjenici da, barem prema sadašnjem stupnju arheoloških spoznaja, u unutrašnjosti zapadnog međuriječja gotovo uopće nije bilo naselja tijekom avarskog razdoblja. Preostali starosjedioci naposljetku su se stopili sa slavenskim došljacima, prihvativši njihove običaje i identitetska obilježja da bi se što bolje prilagodili novim okolnostima. Novopridošlicama su pak prenijeli svoja znanja, što je najvidljivije u kulturno-tradicijskom kontinuitetu topografskog i geografskog nazivlja, napose velikih rijeka (*Dravus* → Drava, *Savus* → Sava, *Colapis* → Kupa, *Muri<s>us* → Mura) i najvažnijih gradova (*Siscia* → Sisak). Sami slavenski doseljenici nisu tvorili kompaktnu cjelinu nego su bili podijeljeni u manje plemenske skupine. Obično se smatra da se nazočnost takvih zasebnih identitetskih skupina može ustanoviti upravo u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Tako bi se između današnjeg Vrbovca i Rakovca kod Novog Marofa smjestilo pleme Duljeba, ako je suditi prema tek mnogo kasnije, od 13. do 16. stoljeća zabilježenim hidronimima i toponimima. Toponima koji čuvaju uspomenu na Duljebe ima i uz srednju Muru. U najnovije vrijeme pomišlja se na temelju nalaza različitim tehnikama izvedene keramike na položaju Blizna u Jakopvcu i Šarnjak u Šemovcu da su na toj razmjerno malenoj udaljenosti u okolici današnjeg Varaždina obitavale dvije zasebne slavenske zajednice. Pretpostavka je da je temelje šarnjačkog naselja postavilo slavensko stanovništvo pridošlo u dolinu Drave tek početkom 8. stoljeća, dok bi žitelji Blizne tada već dulje vrijeme ondje obitavali, čak nekoliko naraštaja.³

Unutrašnji spokoj u kojem je uljuljkano živio Avarski Kaganat u 8. stoljeću, sasvim rijetko i prolazno pomućen pograničnim sukobima s Bavarima i Karantancima na zapadu, skrivao je činjenicu o okopnjeloj moći Avara. Kad se na zapadnim granicama avarske države prijeteći pomolila nova velesila europskoga Zapada, Franačko Kraljevstvo, avarski kagan se u predstojećem sučeljavanju mogao osloniti jedino na privid nekadašnje veličine. Uznemireni franačkim potezima, Avari su još 782. godine uputili franačkom kralju Karlu Velikom (768–814) poslanstvo radi sklapanja mirovnog sporazuma kojim su zacijelo kanili spriječiti buduće franačke ofenzivne akcije. Istovremeno su se odlučili i na prikaz sile na avarsko-bavarskoj granici prodrijevši sa znatnom vojskom do rijeke Ennsa. Otprilike pet godina kasnije, zimi 787. i 788. godine, sklopili su savez s bavarskim vojvodom Tasilonom III. koji se netom prije morao pokoriti franačkom vrhovništvu. Nakon što su Franci 788. godine smijenili Tasilona, Avari su iznova vojno udarili, provalivši u Furlaniju u sjevernoj Italiji i u Bavarsku. Čini se da je glavni napad bio usmjeren upravo protiv Furlanije pa su se avarske čete zacijelo kretale i zapadnim rubom međuriječja. No Avari su doživjeli neuspjeh na objema bojišnicama. Ništa nije riješeno ni u obnovljenim pregovorima o granici 790. godine. Franci su dotad avarski problem već čvrsto namislili riješiti obuhvatnim vojnim udarom i rušenjem Avarskog Kaganata.

pronađen je avarskodobni konjanički grob s konjskim skeletom i pripadajućom opremom (male brončane aplikacije koje su urešavale konjsku ormu, željezne žvale i ostruge te dvije okrugle falere), uz jednu strelicu i keramičku posudu. Nalazi su preliminarno datirani u drugu polovicu 8. stoljeća. Predviđa se nastavak istraživanja u kojem bi bio otkopan ljudski kostur s pripadajućim priložima (na informaciji najsrdačnije zahvaljujemo dr. sc. Marcelu Buriću s Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu).

³ Luka Bekić, Usporedba keramike 8. stoljeća s Blizne i Šarnjaka kod Varaždina, *Srednji vek – arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino / Mittelalter – Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*, uredio Mitja Guštin, Ljubljana 2009., 111–112.

Franački vojni pohod protiv Avara započeo je u kolovozu 791. godine, a odvijao se u dva smjera, sjevernom i južnom. Dvije sjeverne vojske koje su činile glavninu franačkih snaga, predvođene osobno Karlom Velikim, kretale su se duž Dunava s objiju obala, a da nisu naišle na otpor. Južna je pak vojska, sastavljena od navalnog odreda na čelu kojeg je stajao Karlov sin, italjski kralj Pipin i njemu uz bok vojvode Furlanije i Istre, upućena malo ranije. Može se pretpostaviti da je poglavit cilj južnog prodora bio iskušati jakost protivnika i zavarati ga u vezi s glavnim pravcem nadiranja, ali i učvrstiti franačke položaje u pograničnim oblastima. U napredovanju franačke čete jamačno su se poslužile starim rimskim cestovnim pravcem kojim su i Avari stizali do Italije: od Akvileje preko Emone do Petoviona. Nakon toga Franci su se upravili u Podravinu jer je uz Dravu vodila najvažnija južnopanonska kasnoantička prometnica, u ovo vrijeme vjerojatno još dovoljno upotrebljiva za kretanje vojske. Zacijelo su u Podravini franački odredi naišli na prvo avarsko uporište, gradište s obrambenim nasipom. Arheološki su nalazi upravo u varaždinskom, ludbreškom i koprivničkom dijelu Podravine pokazali veću usredotočenost ostataka avarskodobne materijalne kulture. Možda se u vezu s ovim pohodom može dovesti otkriće avarske sablje, dugog bojnog noža i sjekira iz okolice Koprivnice.

Kad su franačke postrojbe svladale avarsku obranu i osvojile utvrdu, već su se sljedećeg dana počele vraćati, što je možda bilo i unaprijed određeno. Budući da je južna vojska raspolagala manjim snagama, vjerojatno je taktičkim planom bilo predviđeno da se ne udaljava odviše od franačkih granica i da ne napreduje dalje čim naiđe na otpor. Napokon, ni sjeverne vojske nisu zašle duboko u avarsko područje, osobito s obzirom na činjenicu da nije bilo sraza na bojnom polju kojim bi se mogla procijeniti neprijateljeva otpornost. Tako se jedinim uspjehom u tom pohodu mogla pohvaliti južna vojska koja je bitku i zametnula i iznijela pobjedu, ma koliko ograničenu. Na povlačenju su Franci ognjem i mačem poharali krajeve kojima su prolazili, očigledno u nakani da zastraše mjesno stanovništvo i pokažu potpunu nesposobnost avarske vlasti koja nije u stanju zaštititi svoje žitelje i podanike. Nepovoljni učinci franačkog pohoda na unutrašnje prilike u Avarskom Kaganatu ubrzo su postale jasne. Trzavice među Avarima prerasle su 795. u otvoren rat u kojem su poginula oba avarska poglavara, dok su se poslanici trećeg pojavili pred Karlom i objavili njegovu spremnost da se podvrgne franačkom vrhovništvu i prihvati kršćanstvo. Franački je kralj spremno iskoristio očiglednu protivnikovu slabost, a pripremu novoga udara protiv Avara prepustio je furlanskom vojvodi Eriku. On je zasnovao prepad duboko u avarsko područje, a njegovu je provedbu povjerio slavenskom vođi Vo(j)nomiru, odabranom za pothvat zacijelo stoga što je mogao predviđenu četvu dovesti do odredišta i poslužiti kao osoba za vezu s mjesnim slavenskim stanovništvom. Budući da je o Vo(j)nomiru jedva išta poznato, nemoguće je sa sigurnošću ustvrditi je li bio plemenski poglavar, možda čak nositelj kneževske časti, ili se tek nalazio u vojnoj službi vojvode Erika. Na čelu furlanskog odreda Vo(j)nomir je u pohod krenuo ujesen 795., vjerojatno se na početku krećući Podravinom. Prodro je do avarskog hringa u međuriječju Dunava i Tise i dijelom ga opljačkao. Uspjeh njegove vojne utro je put novoj franačkoj navali u ljeto 796. Tada su čete italjskog kralja Pipina bez otpora nadirale u avarsko područje, po svemu sudeći ponovno Podravinom. Putem su im se pridružila i pojačanja koja je uputio Karlo Veliki. I Pipin je prodro do avarskog hringa koji je tada već bio napušten, temeljito ga oplijenio i naposljetku razorio.

Donjopanonska kneževina

Franačka je sila avarsku moć u cijelosti slomila, iako je otpora u krajevima sjeverno od Drave bilo sve do 803. godine. Južnopanonski je prostor pod franačku vlast pao vjerojatno još 796. godine. Čini se da su se ovdašnji Slaveni i Avari bez osobitog protivljenja podložili Franacima, a nisu bili ni jače zahvaćeni protufranačkim ustankom jer su se borbe vodile na prostoru sjeverno od Drave. Franačka se vlast u pograničnim krajevima već uvriježeno nije oslanjala samo na vlastite vojnoupravne oblasti nego i na zavisne političke tvorevine kojima su ravnali mjesni knezovi. Neki podaci iz izvora daju naslutiti da je takva kneževina u međuriječju, obuhvaćajući i prostor današnje sjeverozapadne Hrvatske, ali bez Međimurja, nastala i prije 803., a nazvana je Donja Panonija. Donjopanonski knez bio je vojnoupravno neposredno podvrgnut furlanskom vojvodi (markgrofu), čija je nadležnost početkom 9. stoljeća sezala do srednjeg i donjeg toka Drave, a jamačno je zahvaćala čitavu Donjopanonsku kneževinu, dakle i savsko-dunavsko međuriječje. Dok su Drava i Dunav obrublivali Donjopanonsku kneževinu sa sjevera i istoka, njezinu zapadnu odnosno južnu granicu činili su po svoj prilici Sutla, Krka, Gorjanci, Kupa i Sava. Središte se po svemu sudeći nalazilo u Sisciji odnosno Sisku. Odabir je bio svrhovit i pokazivao je bjelodanu svijest o dugoj tradiciji tog naselja kao pokrajinske prijestolnice još iz kasnorimskih vremena. Franački ga izvori iz 9. stoljeća kite oznakom *civitas*, grad, iz čega se može zaključiti da je mjesto u to vrijeme imalo zidine. Stoljući u Sisciji, donjopanonski je knez bio mnogo bliže zbivanjima i mnogo manje izložen mogućim napadima izvana nego što bi to bio u istočnom dijelu svoje oblasti. Franačka je vlast stvorila i temelje za buđenje kršćanskog kulta i obnovu crkvene organizacije u južnoj Panoniji. Još u ljeto 796. održao se u taboru franačke vojske na dunavskoj obali u središtu Avarskog Kaganata crkveni sabor kojim je predsjedao akvilejski patrijarh Paulin (787–802), uz nazočnost i salcburškog biskupa Arna (785–821). Na tom su skupu bile zacrtane osnovne smjernice u vezi s pokršćavanjem Avara i Slavena u srednjem Podunavlju, odnosno rekristijanizacijom tamošnjih krajeva. Od tog vremena nadležnost je akvilejskog patrijarha u međuriječju sezala sve do Drave, kao što je bio odredio italski kralj Pipin a uredbu potvrdio i Karlo Veliki 803., dodatno je osnaživši osam godina kasnije. Današnji su hrvatski krajevi sjeverno od Drave potpali pak pod Salcburšku nadbiskupiju. Misionarska djelatnost Akvilejske patrijaršije u međuriječju polučila je stanovit uspjeh, o čemu ponajprije svjedoči popis hodočasnika koji su iz Donjopanonske kneževine pristigli u Čedad (Cividale) u doba kneza Braslava potkraj 9. stoljeća. Radilo se nesumnjivo o pripadnicima mjesne, zacijelo prvenstveno slavenske elite. Među hodočasniciima spominje se i sam knez Braslav, zajedno sa suprugom Ventescelom, čije je ime nedvojbeno germansko, što bi moglo dodatno govoriti u prilog Braslavove čvrste uklopljenosti u franački poredak. S druge pak strane, čini se da Akvilejska patrijaršija nije bitnije pridonijela oživljavanju crkvene organizacije u međuriječju jer manjkaju bilo kakvi dokazi o tomu da su patrijarsi ovamo slali prezbitere i druge klerike te posvećivali crkve, kao što su to činili salcburški nadbiskupi na svom jurisdikcijskom području sjeverno od Drave. Ipak, može se sa stanovitom sigurnošću uzeti da je već u 9. stoljeću na lokalitetu Majka Božja Gorska u Loboru stajala drvena jednobrodna crkva s pravokutnom apsidom i hodnikom sa stupovljem na prednjem dijelu.

Najznatniji događaj iz razdoblja franačke vlasti na ovom području nedvojbeno je ustanak kneza Ljudevita, prvog sigurno poznatog, a možda i općenito prvog do-

Franački car Ludovik I. Pobožni (814–840)

Idealizirani prikaz Ludovika Pobožnog iz rukopisa pjesme Hrabana Maura »Pohvala svetoga križa« (Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, Codex Vat. Reg. lat. 124, folio 4 verso). Vidljivo je prožimanje rimskih i kršćanskih utjecaja. Odjeven u rimsko vojničko ruho, car je prikazan kao ratnik i Kristov vojnik. Izazov njegovoj vlasti u savsko-dravskom međurječju uputio je donjopanonski knez Ljudevit, ali je doživio poraz nakon pune tri godine otpora (819–822). Za slamanje široko zasnovanog ustanka, koji je ozbiljno zaprijetio njihovim položajima na jugoistočnom obodu Carstva, Francima je trebalo ukupno deset vojski i šest vojni, od kojih je jedna bila i dalmatinskog kneza Borne u kasnu jesen 819. god.

njopanonskog kneza koji bi na tu čast slijedom iznesenog zaključka o vremenu osnutka Donjopanonske kneževine bio uzdignut prije 803. godine. Prethodno spomenuti Vo(j)nomir koji se ranije uobičajeno smatrao donjopanonskim knezom ne pojavljuje se u izvorima s tom oznakom, pa tako njegovo eventualno ustoličenje ostaje nepotkrepljeno nagađanje. S druge strane, već sama činjenica da se Ljudevit odvažio ustati protiv franačkih vrhovnika ukazuje na to da je svoj položaj poimao dostatno čvrstim i da se osjećao dovoljno sigurnim u vlastiti ugled, što pak čini vrlo izglednom mogućnost da je dugo obnašao kneževsku vlast. Bilo kako bilo, Ljudevit se prvi put spominje u izvorima iz 818. godine, kad se preko svojih poslanika pritužio caru Ludoviku I. Pobožnom (814–840), Karlovu sinu i nasljedniku, na okrutnost i bahatost furlanskog markgrofa Kadolaha koji je bio neposredni Ljudevitov nadređenik. Što se točno krilo iza navedenih markgrofovih karakternih prestupaka može se samo predmnijevati. Moguće je da je Kadolah pokušavao osnažiti franački utjecaj u Ljudevitovoj kneževini što bi podrazumijevalo povlašćivanje novih ljudi nad kojima donjopanonski knez nije imao ovlasti. Ovo bi se izravno srazilo s pretpostavljenom Ljudevitovom težnjom za što većom neovisnosti. Na djelu je mogla biti i osob-

na pobuda, suparništvo s dalmatinskim knezom Bornom koji je, čini se, bio u vrlo dobrim odnosima s Kadolahom. U svakom slučaju, kad su se Ljudevitovi poslanici pojavili pred carem franački je dvor donjopanonskog kneza već motrio sumnjičava oka kao nekoga tko snuje prevrat. Takvom gledištu zacijelo su pridonijeli i Bornini izaslanici koji su se na dvoru obreli istom prigodom. Moguće je da su Ljudevitove optužbe ipak bile razmotrene i da je protiv Kadolahovih postupaka zapovjedena istraga, ali je ona postala bespredmetnom kad je donjopanonski knez, vjerojatno u proljeće 819., pokrenuo oružanu pobunu.

Izazov koji je Ljudevit uputio Francima nije bio bez pokrića, no svakako je proizlazio i iz pogrešne procjene spremnosti i odlučnosti carskih vlasti da se s njim nose. Iako se franački dvor isprva odnosio prema ustanku kao manjoj smetnji, običnoj buni s kojom će se lako obračunati, naposljetku su trebale četiri godine i deset vojski da se buntovni knez u potpunosti svlada. Ljudevit se nije oslanjao samo na vlastite snage nego se trsio proširiti osnovicu ustanka, privlačeći susjede na svoju stranu. Na zapadnoj su granici Donjopanonske kneževine to bili Karniolci (Kranjci) i Karantanci koji su uz njega pristali i prije izbijanja pobune. Vjerojatno se već tada bio obratio i Bizantu, no Carstvo mu zbog unutarnjih smutnji i prijepora nije bilo kadro pružiti stvarnu pomoć. Propast Kadolahove vojne, pa i markgrofova smrt od groznice koju je zaradio na pohodu, dovoljno je Ljudevita osokolila da u kasno ljeto 819. uputi caru poslanike nudeći mir, ali i postavljajući zahtjeve. Uto ga je snašla prva nevolja: u jesen je njegov odred, zacijelo upućen u pomoć Karantancima, potukao na gornjoj Dravi novi furlanski markgrof Baldrik. Dojam je popravio podbačaj

dalmatinskog kneza Borne koji je u kasnu jesen po franačkom nalogu provalio u Donju Panoniju. Bitka je vođena negdje na KUPI, obično se misli nedaleko od Siska, no možda bi u obzir moglo doći i današnje selo Lasinjska Kiselica. Ondje je nedavno iz Kupe izjaruženo ranosrednjovjekovno koplje, datirano, doduše, u prvu polovicu 8. stoljeća, na mjestu gdje se nekoć po svemu sudeći nalazio gaz preko rijeke. Na krilima Bornina podbačaja Ljudevit je u prosincu upao u Dalmaciju, međutim nije polučio željenu pobjedu jer se dalmatinski knez klonio izravnog sraza. Iznenađnim prepadima iznurujući protivnika, najzad je Ljudevitu nanio znatne gubitke i prisilio ga na povlačenje. U ljeto 820. otpočeo je usredotočeni udar triju franačkih vojski na Donju Panoniju iz tri pravca: sjeveroistočne Italije, Karantanije i sjeverne Panonije. U tu su svrhu okupljene čete iz raznih dijelova Carstva, što zorno pokazuje kolika se važnost sada pridavala uspješnom slamanju Ljudevitova ustanka. Pred ovolikom je silom donjopanonski knez mudro odlučio uzmaći i zaklon potražiti u utvrdi na strmome brijegu odakle nije poduzimao nikakve akcije. Gdje se ova utvrda točno nalazila nije moguće sa sigurnošću ustvrditi. Budući da se Ljudevit oslanjao na Pokuplje i srednju Posavinu, pa su i franačke navale smjerale onamo, zacijelo je treba tražiti upravo u ovim krajevima. Franačke su vojske poharale zapadne dijelove kneževine i povukle se, a da nisu ostvarile glavni cilj jer Ljudevit nije bio svladan niti je palo njegovo sjedište, Sisak. No pohod nije ostao bez ikakva učinka budući da su franačku vlast ponovno priznali Karniolci i Karantanci. U ljeto 821. nove su tri vojsku udarile na zapadni dio Donje Panonije. Ne naišavši na otpor, opet su opustošile ove predjele, otežavajući Ljudevitu svaku buduću opskrbu i obavljanje ratnih priprema. U isti su mah Franci ovako slabili njegov ugled ratnog vođe razotkrivajući njegovu nesposobnost da djelotvorno zaštititi vlastite podanike. U jesen je postala bjelodana i suradnja gradaškog patrijarha Fortunata s pobunjenim knezom kojeg je bodrio da ustraje u borbi i poslao mu graditelje koji su mu pomagali u podizanju i jačanju utvrda. Raskrinkani patrijarh spasio se potajnim bijegom na bizantsko područje u Dalmaciji, u Zadar, što govori u prilog pretpostavci da je Fortunat za svoje postupke uživao potporu Bizanta. Ostavši bez saveznika i ne uživajući više podršku vlastitih ljudi, Ljudevitu je preostalo samo čekati završni udarac. U ljeto 822. protiv njega je upućena tek jedna vojska, italska, jamačno sa zadatkom da osvoji Sisak. Knez se nije niti branio. Pobjegao je zacijelo na istok, po svoj prilici Posavinom, pronašavši utočište kod S(o)r(a)ba u Dalmaciji, vjerojatno u sjeveroistočnoj Bosni. Ubivši jednog s(o)r(a)pskog kneza, zavladao je njegovim ljudima i uzalud nastojao iznova stupiti u pregovore s carem Ludovikom. Već 823. ponovno je u bijegu. Ovaj put sklonio se kod Bornina ujaka Ljudemisla koji ga je poslije nekog vremena na prijevaru ubio. Ludovik je o Ljudevitovoj smrti doznao u studenom. Bio je to neslavni kraj slaven-skog prvaka koji je poveo široko zasnovan ustanak i nekoliko godina ozbiljno prijetio stabilnosti franačkog jugoistoka.

Arheološkim nalazima moguće je pratiti tokove prodora franačkog utjecaja na širi prostor međuriječja od rasapa avarske vlasti do sloma Ljudevitova ustanka. Može se pretpostaviti da je taj utjecaj bio prisutan i prije nego što su Franci zaratili s Avarima jer izvori daju zaključiti kako su Avari razmjenjivali poslanstva s Francima još od 782., a trgovački i kulturni dodiri lako su mogli potjecati iz još ranijeg vremena. Obilježja franačkoga kulturnog kruga dodatno su se proširila u ratovima protiv Avara i kneza Ljudevita jer su se franačke vojske tada stjecale na prostoru međuriječja, ponajprije njegova zapadnog dijela, ostavljajući pritom i mjestimične tragove svog boravka i djelovanja. Franačka nazočnost najčešće se ogleda u nalazima karolinškodobnog oružja. Arheološka ostavština iz ranoga karolinškog vremena na području

Ranosrednjovjekovno oruđe i oružje iz Nartskih Novaka

Bojna sjekira karakteristična za franački kulturni krug, tzv. franciska, te tri sjekire i željezne alatke otkrivene su na šljunčari između Nartskog Trstenika i Nartskih Novaka u Posavini, a mogle bi potjecati iz ostave. Obično se misli da je franciska izašla iz uporabe do druge polovice 6. stoljeća pa se predmnijeva da je primjerak iz Nartskih Novaka, datiran u drugu polovicu 5. i početak 6. stoljeća, dospio ovamo mnogo ranije, a poslije bio pohranjen zajedno s ostalim predmetima koji se uvjetno kronološki određuju ranim 9. stoljećem. Međutim nije sigurno da se franciska prestala koristiti tako rano. Otuda ne treba isključiti ni mogućnost da je, bez obzira na svoju starinu, došla u ove krajeve tek početkom 9. stoljeća (ako je pretpostavljena datacija točna), trgovačkim kanalima ili kao ratni plijen, pa bi svjedočila o prodiranju franačkog utjecaja u doba kad se u Podunavlju širila karolińska vlast. (© Arheološki muzej u Zagrebu, snimio Igor Krajcar)

današnje sjeverozapadne Hrvatske pronađena je u Cirkovljanu kod Preloga, kod Duge Rese, u okolici Dugog Sela i Koprivnice, Medvedički kraj Đurđevca, Nartskim Novacima kod Dugog Sela, Ozlju, kod Podsuseda u Zagrebu, Sisku, Torčecu i Varaždinu. Pojedinačni nalazi sjekira iz kasnog avarskog doba, otkriveni u okolici Koprivnice, Marinbrodu, Sisku i Torčecu, manjim ili većim dijelom bi se isto tako mogli dovesti u vezu s borbama duž smjerova franačkog nadiranja u Podravlju i Posavini, pogotovo kad se ima na umu da je za nesmetan prodor nužno bilo ovladavati pogodnim riječnim prijelazima.⁴

Još neki kasni avarskodobni predmetni ostaci dolaze u obzir za to da ih se pripíše posljedicama avarsko-franačkih ratova, poput sablje, dugog bojnog noža i sjekire iz okolice Koprivnice. Prožimanje obilježja avarsko-slavenske i franačke materijalne kulture također se najbolje zapaža na ratničkoj opremi. Valja naglasiti da su franačke vlasti zakonodavnim mjerama, o čemu svjedoče tri zakonske odredbe iz doba Karla Velikog i jedna iz kasnijeg vremena, nastojale spriječiti odnosno ograničiti izvoz navalnog i obrambenog oružja te konjaničke opreme, ali bez pravog učinka. Tako je pojava novoga naoružanja franačkog podrijetla i njegovih sastavnih dijelova uočena, primjerice, u avarsko-slavenskim grobovima u Posavini i Podravlju, u Krugama u Zagrebu i u Prelogu.

Čini se da poslije slamanja Ljudevitova ustanka Franci nisu postavili novog kneza na čelo Donjopanonske kneževine nego su se odlučili osloniti na manje područne slavenske knezove koje su mogli lakše držati pod nadzorom. Kako su oni za svoj uspon ovisili o franačkoj vlasti, Franci su ih po potrebi mogli i izigravati, potičući jedne protiv drugih. Kad se čast donjopanonskog kneza ponovno pojavila u izvorima, glasila je »knez Onostrane Panonije« (*dux Pannoniae Ulterioris*), dok se za

⁴ Nalaze dvaju kopalja s krilcima na lokalitetu šljunčare Jagnjeđe/Jegeniš kod Koprivnice koji se datiraju u sam kraj 8. i početak 9. stoljeća možda bi se također smjelo povezati s ovim ratnim zbivanjima, iako se misli da pripadaju uništenom groblju (Tajana Sekelj Ivančan, Ranokarolińsko koplje s krilcima iz šljunčare Jegeniš kod Koprivnice, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 21, Zagreb 2004., 109–110, 116–117, 122; Ista, Još jedan nalaz ranokarolińskog koplja s krilcima iz šljunčare Jegeniš kraj Koprivnice, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 24, Zagreb 2007., 422–423, 425).

Čedadski evanglijarij (Cividale del Friuli, Museo Archeologico Nazionale. Archivi e Biblioteca, Cod. CXXXVIII, Evangeliarium, fol. 2r)

Među imenima hodočasnika iz 9. i 10. stoljeća zabilježenima u tzv. Čedadskom evanglijariju (knjizi koja sadržava evanđelja) nalaze se i pojedinci pristigli iz oblasti donjopanonskog kneza Braslava. Uz samog kneza i njegovu suprugu Ventescelu, to su redom Zelesena, njegova žena Hesla i njihov sin Stregemil, Motico, Trebenec, Dracig, Craniohi, Millena, Zelebor, Andreas, Nosimer, Gelanus, Luta, Chotmer, Cozil, Uuozet, Margareta, Zelislaua, Sebetuh, Humislan, Trebebor, Bribibor, Trudopulc, Boselisa, Sobemuscla i Sclauuena. Lako je uočljivo da su imena pretežno slavenskog podrijetla, dva su kršćanska (Andrija, Margareta), a dva sigurno germanska (Hesla, Ventescela). (©Su autorizzazione della Soprintendenza per i beni storici, artistici ed etnoantropologici del Friuli Venezia Giulia – MiBACT)

samu kneževinu uvriježio opisni naziv kneževina između Drave i Save, zacijelo da se u onodobnim zapisima ne bi zamijenila za Donju Panoniju preko Drave. Prostor današnje sjeverozapadne Hrvatske nije po svemu sudeći bio dotaknut bugarskim prodorima Dravom 827. i 829. godine koji su donijeli novu ugrozu stabilnosti franačkog jugoistoka. Doduše, ne može se isključiti da su napadači Dravom dospjeli i do ovih područja, no budući da je njihov nasrtaj prvenstveno bio upravljen protiv sjeverne Panonije, opravdano je predmnijevati da je zapadno međuriječje, a navlastito njegov posavski odsječak koji je tvorilo središte stare Ljudevitove kneževine, bio pošteđen izravnih ratnih djelovanja. Potkraj tridesetih godina 9. stoljeća vrela spominju kneza Ratimira koji je zacijelo bio novi donjopanonski knez, ustoličen po svoj prilici nakon što je 831. uspostavljen mir između Franaka i Bugara. Može se pretpostaviti da je i Ratimir stolovao u Sisku. Budući da je zbačen 838. u vojnom udaru po nalogu bavarskog kralja Ludovika Njemačkog, moguće je pomišljati da je zapadno međuriječje opet svjedočilo navali franačkih četa. Doživjevši vojni poraz Ratimir je pobjegao, najvjerojatnije na jug, u nepristupačne planinske predjele nekađanje rimske pokrajine Dalmacije.

Poslije Ratimirova zbacivanja Franci su možda na čelo dodravske Donjopanonske kneževine doveli predstavnika hrvatske elite, što bi moglo Konstantina VII. Porfirogeneta nagnati da u svom već spomenutom znamenitom djelu zabilježi da se dio Hrvata odijelio od glavnine u Dalmaciji, zavladao Ilirikom i Panonijom i uspostavio nezavisnog kneza koji je svuda slao poslanstva, a iz prijateljstva hrvatskom knezu. No isti je podatak neke istraživače naveo na pomisao da je još početkom 9. stoljeća postojala samostalna hrvatska kneževina u južnoj Panoniji, u zapadnom međuriječju, pa čak i da se na ovo područje proširila neposredna vlast dalmatinsko-hrvatskog kneza, bilo u prvoj polovici 9. stoljeća ili tek u drugoj polovici, pod Branimirom.⁵ Dostupni izvori, kako pisani tako i materijalni, odviše su rijetki i nedorečeni da bi se njima mogle potkrijepiti takve pretpostavke. Koliko se može prosuditi, niti je tijekom čitava 9. stoljeća vlast dalmatinsko-hrvatskih knezova ikad prelazila južnu granicu dodravske Donjopanonske kneževine niti je početkom istog stoljeća bila utemeljena na ovom prostoru samostalna hrvatska kneževina.

Današnje sjeverozapadne Hrvatske nije se dotaknula ni bugarska navala na franačko područje u srednjem Podunavlju 853. godine, iako su udar morali podnijeti istočni krajevi dodravske Donjopanonske kneževine. Od šezdesetih godina 9. stoljeća pozornost Franaka i Bugara sve je više privlačila Moravska kneževina koja je naročito osnažila pod knezom Svatoplukom I. (870–894), čiji se utjecaj do početka devedesetih godina istog stoljeća proširio čitavom sjevernom Panonijom, sve do Drave. Stoga su poslanici istočnofranačkog kralja (od 887) i cara (896–899) Arnulfa Karantanskog, upućeni u rujnu 892. bugarskom kanu Vladimiru (889–893) radi zajedničkog djelovanja protiv Moravljana, morali putovati Odrom, Kupom i Savom, jamačno sve do ušća u Dunav, gdje su stupili na bugarsko područje. Vratili su se u svibnju 893. vjerojatno istim putem. Tada je dodravskom Donjopanonskom kneževinom kao franački vazal upravljao knez Braslav. On se prvi put u vrelima pojavljuje u jesen 884. kad kod današnje rječice Mali Tulln, desne pritoke Dunava, na zapadnim padinama Bečke šume izražava svoju pokornost caru Karlu III. Debelom (881–887). Drugi put ga se nalazi u ulozi savjetodavca koji s kraljem Arnulfom Karantanskim u proljeće 892. u Hengstfeldu u današnjoj Štajerskoj razmatra ponajbolje vrijeme i mjesto za napad na kneza Svatopluka. Moguće je da je Braslav i osobno sudjelovao u pohodu koji je Arnulf poveo u srpnju 892. protiv Svatopluka, iako izvori o tome šute.

Ubrzo je međutim postalo zorno da prava opasnost ne prijete od Svatoplukovih Moravljana nego od novopridošlica na povijesnoj pozornici srednjovjekovne Europe – Mađara. Oni su 894. provalili u Panoniju i žestoko je opustošili i oplijenili, počivši svakojaka nasilja. Ovo je najavilo i novo razdoblje u povijesti Panonske nizine. Suočeni s novim napadačima, Franci i Moravljani su već u jesen 894., ubrzo nakon Svatoplukove smrti, sklopili mir. Daljnji je korak u jačanju obrane prema Mađarima poduzeo Arnulf kad je 896. godine obranu prekodravske Donjopanonske

⁵ Lujo Margetić, Pitanja iz najstarije povijesti Zagrebačke biskupije i Slavonije, u: *Isti, Zagreb i Slavonija. Izbor studija*, Zagreb – Rijeka 2000., 56; Isti, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, u: Isti, »*Dolazak Hrvata*« – »*Ankunft der Kroaten*« (Biblioteka znanstvenih djela), Split 2001., 61; Mladen Ančić, U osvjetljenje novog doba. Karolinško carstvo i njegov jugoistočni obod, *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, uredio Ante Milošević, Split 2000., 90; Neven Budak, Slavic ethnogenesis in modern Northern Croatia, *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*, uredio Rajko Bratož (Situla 39), Ljubljana 2000., 400; Mirjana Matijević Sokol – Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, 18–23.

kneževine povjerio Braslavu koji je cijelu oblast s njezinim središtem Blatogradom (*Mosapurc*, njem. Moosburg, danas Zalavár) dobio u feud. Time je prvi put od uspostave franačke vlasti prostor i južno i sjeverno od Drave bio združen pod izravnom upravom jednog kneza. Braslavova uloga u sukobima s Mađarima potpuno je nepoznata. Nemoguće je ustvrditi je li pružio ikakav otpor Mađarima kad su u kasno ljeto 900. pustošili sjevernom Panonijom, budući da izvori o tome ne izvješćuju. Nedvojbeno je da je pod mađarskim udarcima franački sustav u srednjem Podunavlju doživio konačan slom početkom 10. stoljeća, a s njime su propale i obje Donjopanonske kneževine. Moguće je, iako neprovjerljivo, da se Braslav pred mađarskom silom povukao na matično područje u međuriječju, zamijenivši Blatograd za svoje staro središte Sisak, gdje se možda održao još neko vrijeme. Mađari su mogli poduzeti i zaseban pohod ili nekoliko njih protiv dodravske Donje Panonije i tako dokrajčiti ovdašnju slavensku kneževinu. Poznata je iz ugarskog izvora s kraja 12. stoljeća pripovijest o trojici ratovođa, Bulčuu, Lelu i Botondu, koje je mađarski knez Arpad (o. 895. – o. 907) postavio na čelo konjaničke vojske s kojom da su ratovali protiv Bugara, prodrli duboko na bugarsko područje i u Rašku, putem podvrgavajući mjesne knezove, te na zapad dospjeli do Jadranskog mora, pokorivši tobože Split i cijelu Hrvatsku, a drugom prigodom, krećući se prema sjeveru od gore Petrova Gvozda, prešli Kupu i Savu pa u istoj navali osvojili utvrde Zagreb, Požegu i Vukovo. Već na prvi pogled sasvim je razvidno kako štošta iz ovog prikaza pripada kasnijem vremenu ili znakovito preuveličava stvarne povijesne događaje. No pojedini bi podaci ipak mogli biti odraz točne tradicije o provalama koje su za glavni cilj imale učvrstiti mađarsku vlast u Karpatskoj kotlini.

Između Mađara i Hrvata

Današnja sjeverozapadna Hrvatska ostala je izvan neposrednog zanimanja Mađara i oni taj prostor nisu zaposjeli. Doduše, nije isključena mogućnost da su kratkotrajno držali pojedina uporišta uz najprometnije riječne prijelaze ili općenito strateški važna mjesta. Glavni smjerovi njihovih navala kojima su remetili prilike u srednjovjekovnoj Europi zaobilazili su zapadno međuriječje, čak i kad su u pitanju upadi u Italiju, učestavši od 919. godine, jer su Mađari nastupali južnim dijelom prastarog Jantarskog puta, od Savarije preko Petoviona, Celeje i Emone na Akvileju, kasnije poznatom kao »ugarska cesta«. Taj se pravac tek rubno doticao sjeverozapadne Hrvatske, i to samo u Podravini, dok Posavina, već i s obzirom na geografski položaj, nije imala ulogu u mađarskim provalama u Italiju. Čini se da je nastalu prazninu na ovom području iskoristila hrvatska Dalmatinska kneževina odnosno Hrvatsko Kraljevstvo, čiji su vladari postupno širili svoj utjecaj sve do Drave. Stvaranje prvih zametaka buduće vlasti možda doista pripada vremenu kneza Tomislava (pr. 914 – o. 928) koji je, ako su točni rijetki navodi iz mnogo kasnijih vrela, mogao suzbiti kakve manje mađarske provale što su smjerale na jug. Ne bi bilo nevjerovatno da je hrvatskog vladara u savsko-dravsko međuriječje dozvao slom dodravske Donjopanonske kneževine s kojom je Hrvatska, prema svjedočanstvu Konstantina VII. Porfirogeneta, gajila bliske odnose. Time bi hrvatski vladar mogao istupiti i kao svojevrstan zaštitnik mjesnog stanovništva. U prvi je mah glavna uporišna točka hrvatske vlasti zacijelo bio Sisak, za čiju biskupiju vrela ističu da je u vrijeme Drugoga split-

skog sabora (928) imala mnoštvo svećenstva i puka. Budući da se bilježi kako je biskupija bila ponuđena ninskom biskupu Grguru koji je stajao pod pokroviteljstvom hrvatskog vladara, vjerojatno je njegovoj sferi utjecaja pripadao i Sisak. Iz ovoga slijedi i da je Sisačka (Siscijska) biskupija tada potpadala pod Splitsku metropoliju jer se inače ne bi ni spominjala u ovom kontekstu. U prilog snažnijih veza Siska s hrvatskom državom upravo u 10. stoljeću govorila bi i arheološka građa, ma koliko bila skromna. Moguće je da se i iza nepotpunog, po svojoj prilici slavenskog imena [...] esamer koje je različito nadopunjavano kao [Cr]esamer, [D]esamer ili [Th]esamer, zatečena na ulomku ornamentirane kamene ploče, skriva mjesni uglednik kojeg bi se čak možda smjelo smatrati predstavnikom hrvatske vlasti. Premda nije sigurno je li spomenik pronađen na tlu Siska, to je vrlo vjerojatno s obzirom na važnost mjesta.

Iz Siska se hrvatski utjecaj potom mogao polagano širiti prema sjeveru i sjeveroistoku. Tako bi pod Tomislavovim nasljednicima do otprilike sredine 10. stoljeća dosegnuo s jedne strane Podravinu, a s druge pak strane središnje slavonsko gorje. Nove uporišne točke tada su možda bile Zagreb i pretpostavljeno naselje u okolici Koprivnice, gdje su pronađeni brojni arheološki nalazi. Upravo kao što se Zagreb smjestio nadomak povoljnih prijelaza preko Save, tako bi to naselje nadziralo prijelaz preko Drave. U okolici Koprivnice otkriveno je i oružje i dijelovi oklopa franačke provenijencije koji se obično datiraju u 10. stoljeće. Možda bi ih se smjelo dovesti u vezu s usputnim srazovima između Mađara i isturenih hrvatskih predstraža koje bi ovdje branile pristup rijeci Dravi. Prostor današnjeg Međimurja, smješten na putu mađarskog napredovanja prema Italiji, ostao je pak izvan dohvata. Ondje se do kraja 10. stoljeća mogla učvrstiti mađarska vlast. Južnije, u današnjem Hrvatskom zagorju, utvrđeni su nalazi koji bi također naizgled potkrepljivali pretpostavku o jačanju hrvatskog utjecaja. Pojedini kameni ostaci s lokaliteta Majka Božja Gorska iznad Lobora upućuju po obilježjima ukrasa na dalmatinsko-hrvatski odnosno akvilejski kulturni krug. Ako je predromanička crkva koju su resili sagrađena u 10. stoljeću, za što postoje određene naznake, moglo bi se predmnijevati da je akvilejski utjecaj došao posredno, preko Hrvatske.

O nešto snažnijoj bi se hrvatskoj vlasti u zapadnom međuriječju moglo govoriti tek od prve polovice 11. stoljeća. Čini se da bi na to ukazivala neka povijesna svjedočanstva. Vrela spominju da se karantanski (koruški) vojvoda, veronski markgrof i gorički grof Adalberon Eppensteinski oslanjao u pobuni koju je zasnovao 1035. godine protiv njemačkog kralja i cara Konrada II. (1024–1039) i na Hrvate, što bi pak podrazumijevalo i bitno veću primaknutost hrvatske vlasti panonskom prostoru. Sačuvan je i podatak da se nadležnost tzv. hrvatskih biskupa, koji se pojavljuju nedugo prije sredine 11. stoljeća, protezala do Drave. Budući da je hrvatski biskup bio kraljev službenik i dvorjanin, proizlazi i da je vlast hrvatskog vladara tada obuhvaćala načelno prostor do Podravine. Osim toga, i splitski je nadbiskup morao protegnuti svoju jurisdikciju do Drave jer je bio neposredni vrhovnik hrvatskog biskupa.

U daljnjem razvoju političkih datosti u 11. stoljeću možda bi položaji gradišta u Podravini i Posavini ocrtavali krajnji mogući opseg područja pod nadzorom hrvatskog vladara, odnosno oblikovali takoreći crtu razgraničenja između mađarskog i hrvatskog utjecaja u međuriječju. U Podravini bi to bila gradišta kod Torčeca i između sela Kapela i Sveti Petar kod Ludbrega, a u Posavini gradište kraj Mrsunjskog luga kod Brodskog Stupnika. Međutim slična su utvrđena naselja, datirana u isti vremenski horizont od 10. do 13. stoljeća, evidentirana i u Međimurju, kod Dvorišća blizu Turčišća i u Belici kod Čakovca, što poziva na znatan oprez u izvođenju zaključaka. Jedno je

gradište utvrđeno i u Ratkovom Dolu zapadno od Đakova, na sjevernim padinama Dilja. Ipak, ne bi trebalo isključiti mogućnost da je upravo Požeška kotlina odnosno slavonsko sredogorje bio prostor na kojem se prelamao hrvatski i mađarski utjecaj. Politička je stabilizacija nesumnjivo utjecala i na stvaranje uređenijih i poboljšanih životnih uvjeta, a to se povoljno odrazilo i na ukupnu demografsku sliku međuriječja. Prema nalazima naseobinske keramike i nekropola, utemeljeno je pretpostaviti da je tijekom 9. i 10. stoljeća niknulo više naselja, uglavnom u podravskim i posavskim predjelima. U 11. stoljeću naseljenost je postala i gušća, zahvativši još više unutrašnjost zapadnog međuriječja. Prepletanje različitih utjecaja pospješilo je tijekom 10. stoljeća i nastanak originalne materijalne kulture u Karpatskoj kotlini poznate kao bjelobrdska kultura, čiji su tragovi utvrđeni i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, među inim mjestima i u Sisku i Zagrebu.

U razdoblju od 10. do 13. stoljeća moguće je temeljem kranimetrijskih istraživanja provedenih na osteološkom materijalu s lokaliteta Josipovo, Veliko polje kod Zvonimirova, Lobor i Stenjevec u Zagrebu pretpostaviti postupno širenje tzv. starohrvatskih populacija u zaleđe sve do južne Panonije. Ova bi se činjenica mogla protumačiti i sličnim migracijskim procesima koji su u istom vremenu zahvatili zapadnu i srednju Europu u sklopu unutarnje kolonizacije. Ujedno bi podrazumijevala i čvršće veze između prijadranske hrvatske države i njezina dubokog zaleđa u zapadnom i središnjem međuriječju. Taj prodor hrvatskog utjecaja na sjever dodatno osnažuju i nalazi nakita iz ovog vremena koji svjedoče o tješnjim dodirima između dalmatinsko-hrvatskog i južnopanonsko-slavenskog kulturnog kruga. S druge pak strane, ova naknadna ekspanzija tzv. starohrvatskih populacija zorno odriče valjanost starim pretpostavkama o ranoj nazočnosti hrvatskog etnika u zapadnom međuriječju još iz doseobenih vremena, a onda i s tim povezanu ukorijenjenu predodžbu o postojanju tzv. Panonske odnosno Posavske Hrvatske.

Prvoj polovici 11. stoljeća mogli bi pripadati i počeci uvođenja županijskog upravnog sustava u zapadnom međuriječju. Doduše, o tamošnjim županijama nema podataka ni iz 11., a kamoli ranijih stoljeća, ali brojnost plemenskih županija u Slavoniji u 12. i 13. stoljeću nedvojbeno upućuje na zaključak da su morale postojati i prije. Nedovoljno čvrsta organizacija ovoga područja po svoj je prilici bila razlogom da nema spomena Slavonije u ispravama hrvatskih vladara. U takvim okolnostima doista nema mjesta za historiografsku tvorbu poznatu kao »slavonski banat ili dukat« koja bi obuhvaćala zapadno međuriječje i činila zasebnu oblast pod mađarskim vrhovništvom, ali pod upravom hrvatskog vojvode iz roda Svetoslavića, pobočne loze Trpimirovića. Hrvatsko-mađarski odnosi bili su na novu razinu uzdignuti u drugoj polovici 11. stoljeća, zahvaljujući Dmitru Zvonimiru. Čini se da je Zvonimir pod kraljem Petrom Krešimirom IV. upravljao sjeverozapadnim dijelom Hrvatskog Kraljevstva, što je po svemu sudeći zahvaljivao srodstvu po tazbinstvu s vladajućom mađarskom dinastijom Arpadovića. U historiografiji ga se uvriježilo smatrati »slavonskim banom«, iako što se tiče samog naslova on to nije mogao biti u strogom smislu riječi. Upravo za vladavine Petra Krešimira IV. prvi put se istodobno spo-

Ulomak zabata (?) oltarne pregrade iz predromaničke crkve u svetištu Majke Božje Gorske iznad Lobora u Hrvatskom zagorju

Lokalitet gdje danas stoji crkva Majke Božje Gorske iznad Lobora naseljavan je još od prapovijesti. U 2. stoljeću sagrađena je na mjestu prapovijesne gradine visinska utvrda zaštićena kamenim zidom, u sklopu koje je u 5. stoljeću podignuta prostrana kršćanska bazilika, čiji je brod s apsidalnim dijelom uglavnom smješten pred postojećom crkvom. Ispred pročelja su i ostaci zdanja s krstionicom koja je s bazilikom bila povezana prolazom. Do početka 7. stoljeća utvrda je razorena, a obnovljena je tek u ranom 9. stoljeću kad je ograđena drvenom palisadom. U istom je stoljeću južno od današnje crkve, a pokraj razvalina kasnoantičke bazilike, podignuta drvena crkva, zasad najstarija ranosrednjovjekovna crkva u sjevernoj Hrvatskoj. Od nje su danas opstali samo rovovi gdje su stajali okomito zabodeni drveni stupovi koji su nosili trijem s pročelne strane. Možda već na prijelazu iz 9. u 10. stoljeće, a svakako do sredine 10. stoljeća, sazidana je iznad ostataka kasnoantičke crkve nova, predromanička, trobrodna bazilika s predvorjem i zvonikom na

pročelju. Ona je opstala do svršetka 12. ili početka 13. stoljeća. Od nje su sačuvani kameni ostaci, između ostalog i ulomak zabata (?) oltarne pregrade, u donjem redu urešen troprutom pletenicom s »očima« u zavijucima, ukrasom koji upućuje na akvilejski odnosno dalmatinsko-hrvatski kulturni krug. U gornjem je redu nepotpuni natpis: (pr)O(?) SVA S(an)C(tu)M ili S(an)C(tu)M. (©Krešimir Filipec)

minje više banova, pa se opravdanim doima zaključak da je Zvonimir bio ban i u vrijeme kad je između 1060. i 1069. godine iz isprava poznat ban Gojčo. Područje njegove uprave doista bi trebalo tražiti u krajevima uz granicu s Arpadovićima jer je samo tako mogao stupati s njima u izravan dodir. Na um najprije dolazi zapadno međuriječje, no Zvonimirova se oblast mogla širiti do Hrvatskog primorja i Kvarnera. Nije moguće ustvrditi kada je i kojom prigodom Zvonimir postavljen na predmnijevanu bansku čast i jesu li u tome ulogu odigrali Arpadovići, no u vladarskoj hijerarhiji nije najprije zauzimaao najviši položaj uz kralja koji je bio pričuvan za Krešimirova nećaka Stjepana kao vojvodu i bana Gojču. Prilike su se stubokom promijenile 1070. godine. Tada Zvonimir vjerojatno više nije obnašao čast bana samo u zapadnom međuriječju i na prostoru sve do Hrvatskog primorja nego je prisvojio i područje izvorne Banske Hrvatske budući da Gojčo nestaje iz vrela. Razlozi za ovu veliku promjenu nisu poznati, ali je lako zamisliti da ju je Zvonimir ostvario uz pomoć Arpadovića. Sljedeći korak bio je uspon na prijestolje, za što je također mogao računati na podršku arpadovskih rođaka. I upravo je činjenica da je Zvonimir postao kraljem omogućila Arpadovićima da kao njegovi srodnici polažu pravo na hrvatsku krunu nakon ugasnuća dinastije Trpimirovića.

Takva se prigoda ukazala Ladislavu I. i on ju je iskoristio. U bezvlašću nastalom poslije smrti Stjepana III., a istupivši kao zaštitnik sestre Jelene, Zvonimirove udovice, mađarski je kralj vjerojatno u proljeće 1091. s vojskom prešao Dravu i bez otpora dospio sve do »Željeznih planina«. Potom je nastavio napredovati i silom pokoravati utvrđena mjesta, no u trenutku kad se pobjeda činila potpunom, morao se na vijest o provali Kumana vratiti u Ugarsku. Ladislav je tako još iste godine mogao reći da je stekao gotovo cijelo Hrvatsko Kraljevstvo. U zauzetom je dijelu postavio za kralja nećaka Almoša, kojemu je isprva bio namijenio i ugarsku krunu. Pod Almoševom se vlašću našao i hrvatski dio međuriječja, ali se može pretpostaviti da je težište njegova djelovanja ležalo u užoj Hrvatskoj, gdje je trebao učvrstiti mađarsku vlast. Međutim suočen s protukandidatima za prijestolje, Almoš se nije uspio nametnuti pa je, kako se čini, poslije Ladislavove smrti napustio Hrvatsku i naslov hrvatskog kralja morao odstupiti svom bratu Kolomanu, novom mađarskom kralju. U času kad je Koloman u proljeće 1097. godine upućivao na jug vojsku pod vojskovođom Merkurijem kako bi konačno ostvario vlast u Hrvatskom Kraljevstvu, zapadno i središnje međuriječje bilo je već čvrsto uklopljeno u ugarski vladavinski sustav. Pod imenom Slavonije doseglo je pod Arpadovićima kao panonskim vladarima u sljedećim stoljećima vrhunce razvoja kakve nije iskusilo još od rimskih vremena. Naročito je mjesto u tom uzmahu pripalo Zagrebu koji je počeo kao tipično ranoslavensko gradište podignuto na današnjem kaptolskom brežuljku, o čemu svjedoče najnovija arheološka istraživanja. To se naselje vrlo vjerojatno oblikovalo unutar obrambenog jarka i nasipa još potkraj 8. ili početkom 9. stoljeća, a povoljni mu je smještaj jamčio uspješan razvitak, naročito uz blagotvorne političke prilike. Do konca 11. stoljeća Zagreb je po važnosti posvema zasjenio Sisak, oblasno središte još iz kasnorimskog i franačkog vremena, koji je možda još i u 11. stoljeću ostao najistaknutija naseobina na ovom prostoru, izrastavši i u proizvodni centar jer je u njemu vrlo vjerojatno postojala radionica nakita. Na gospodarsku aktivnost u Sisku možda ukazuje i usamljeni nalaz bizantskog brončanika iz druge polovice 10. i prve polovice 11. stoljeća. Promjena je bila posljedica posebnih interesa novih mađarskih vlastodržaca koji su, kako izgleda, željeli raskinuti sa starim tradicijama na koje se bila oslanjala i hrvatska vlast. To bi se naročito zrcalilo u osnutku nove biskupije čije je sjelo smješteno upravo u Zagreb. Zagrebačka biskupija po svemu je sudeći ute-

meljena 1093. godine, svakako poslije Ladislavove vojne intervencije 1091. godine u Hrvatskoj, a zacijelo i nakon što se 1092. godine u Sabolču održao kraljevski sabor na kojem su zacrtane osnovne smjernice crkvenog razvoja u Ugarskoj. Odvojivši u crkvenopravnom smislu prostor današnje sjeverozapadne Hrvatske od pripadnosti Splitskoj nadbiskupiji, mađarski je kralj poništio razvojni slijed koji je korijene vukao još iz kasne antike i raskinuo ionako labave veze koje su zapadno međuriječje spajale s prijadranskom hrvatskom državom, ujedno položivši i temelje za samosvojan razvitak ovoga područja. Ustrojavanjem nove biskupije Ladislav je okrunio svoj politički uspjeh i pružio je čvrstu osnovu za daljnji uspon Zagreba kao crkvenog i svjetovnog središta srednjovjekovne Slavonije.

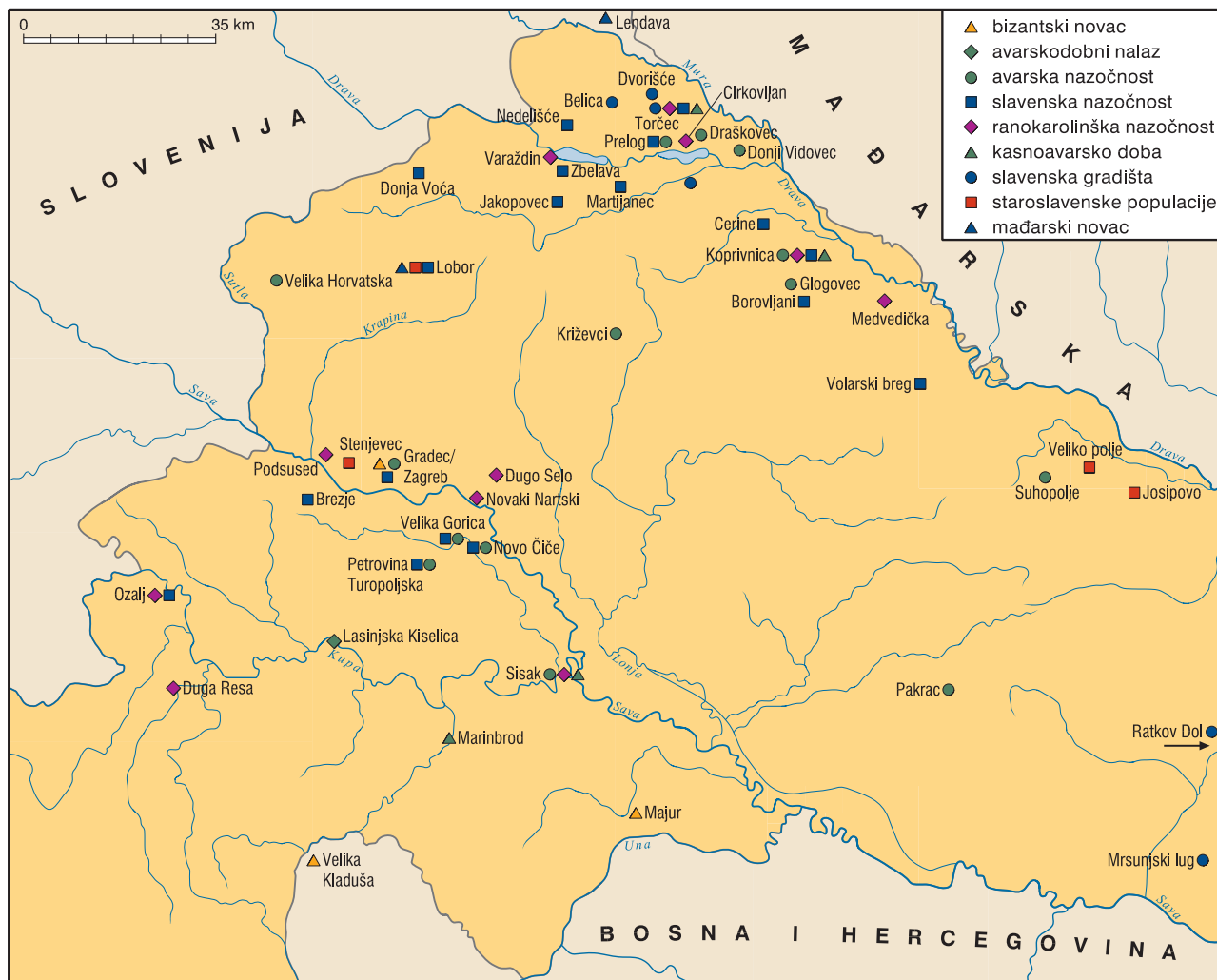
Kako bi se osiguralo nesmetano funkcioniranje novoutemeljene Zagrebačke biskupije, ona je od ugarskih vladara dobivala velike posjede, o čemu svjedoče isprave iz 13. stoljeća. Među prvim poznatim posjedima, osim onih oko samog Zagreba, bili su Dubrava, Čazma i Ivanić. Premda nema sačuvanih vrela, pretpostavlja se da je i Gora na Banovini jedna od najstarijih biskupskih zemalja. Uz biskupiju se tijekom 12. stoljeća razvijao usporedno i zagrebački kaptol, iako se kanonici u vrelima izričito spominju tek 1175. i 1181. prilikom potvrde ranije stečenih posjeda.⁶

Poslije osnutka biskupije pristupilo se ustrojavanju mreže župa i arhidakonata. Uvriježeno je mišljenje da spomenuti proces završava tijekom 13. stoljeća, a upravo se arhidakonat Gora obično navodi kao jedan od najstarijih. Usprkos nedovoljnoj arheološkoj istraženosti sjeverozapadne Hrvatske, o kontinuitetu svetišta svjedoči nekolicina lokaliteta poput Lobora te Crkvišća kod Torčeca, gdje je ubicirana župna crkva sv. Stjepana Kralja blizu Drave koja se spominje 1334. u popisu župa Zagrebačke biskupije. Na oba lokaliteta potvrđen je također i kontinuitet pokapanja okolnog stanovništva tijekom čitavog 12. stoljeća. Arheološki nalazi ukazuju i na to da se stanovništvo iz okolice Zagreba istovremeno pokapalo na lokalitetu Stenjevec.

Osim biskupiji i kaptolu, prvi Arpadovići darovali su posjede istaknutim pojedincima (plemićima, rodonačelnicima kasnijih plemićkih obitelji) za razne zasluge, ali i kao zalag za buduću podršku kraljevskoj vlasti. Vjerojatno dio plemića dolazi u današnju sjeverozapadnu Hrvatsku u njihovoj pratnji i na njihov zahtjev, no Arpadovići, po svemu sudeći, daruju i domaće plemstvo. Uvriježeno je mišljenje da je plemić Ača (Aka ili Aga), slavenskog podrijetla, još od Ladislava dobio zemlje oko Medvednice, između Krapine i Save, te oko Plješevice. Rodonačelnik Tiboldovića, njemački plemić Tybold bio je nagrađen posjedom Svetečje koje je postao zaseban arhidakonat, a tijekom idućih je stoljeća, kao i Moslavina, ostao izvan svih poznatih administrativnih podjela u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Vrela pokazuju da je otac župana Makarija (rodonačelnik obitelji Moslavački, de Monoszló) zbog ratničkih zasluga primio od Bele III. prihode od kraljevskog poreza marturine s posjeda Moslavina.⁷ Čini se da su ugarski vladari, kako bi učvrstili položaj u međuriječju, ujedno naseljavali i kraljevske službenike, gradokmetove (*jobagiones*), a odabir mjesta očito je ovisio o njegovoj strateškoj važnosti. Iako je bez pisanih vrela teško sa sigurnošću zaključivati o opsegu naseljavanja, misli se da su kraljevski službenici, između ostalog, najvjerojatnije naseljeni u Turopolju, oko Zeline i Moravča te na prostoru današnjeg Šestinskog Kraljevca.

⁶ CD 2, dok. 136, str. 139, dok. 175, str. 176–177.

⁷ CD 3, dok. 305, str. 349.

Ranosrednjovjekovni arheološki lokaliteti u današnjoj sjeverozapadnoj Hrvatskoj

Usavršavanjem načina obrade zemlje i dolaskom stranih kolonista tijekom 11., a posebice 12. stoljeća, stvoreni su preduvjeti za razvoj prvih trgovišta i gradova koji su u 12. stoljeću često nastajali u podnožju utvrda. Premda nema dostupnih vrela o vremenu izgradnje najranijih kamenih utvrda u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, prema njihovu topografskom smještaju (teško pristupačna mjesta) i arhitektonskim elementima (debljina zidina) ustalilo se mišljenje kako su najstarije utvrde nastale tijekom 12. ili u prvoj polovici 13. stoljeća, Mali Kalnik, Okić, Ozalj, Krapina i Varaždin, a možda i Starigrad kod Koprivnice te Vrbovec kod Huma na Sutli. Budući da se Varaždin i Krapina spominju već potkraj 12. stoljeća, pojedini istraživači vjeruju kako se njihov nastanak može datirati u prvu polovicu istog stoljeća. Začete tijekom 11. i u prvoj polovici 12. stoljeća, silnice prostornog, društveno-političkog i gospodarskog razvoja počele su postupno uobličavati obrise srednjovjekovne Slavonije koji su zornu puninu poprimili u kasnijim stoljećima.

Izvori:

- Buturac, Josip: Popis župa Zagrebačke biskupije od god. 1334., posebni otisak iz *Zbornika Zagrebačke biskupije*, Zagreb 1944.
- CD 2 = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 2, priredio Tadija Smičiklas, Zagreb 1904.
- CD 3 = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 3, priredio Tadija Smičiklas, Zagreb 1905.
- Grgur I. Veliki: Gregorius I Papa, *Registrum epistolarum*, sv. I–II (*libri I–XIV*), priredili Paul Ewald – Ludo Moritz Hartmann (*Monumenta Germaniae Historica Epistolae*), Berlin 1891–1899.; *S. Gregorii Magni registrum epistolarum*, priredio Dag Norberg (*Corpus Christianorum, Series Latina 140–140A*), Turnhout 1982.
- DAI = Konstantin Porfirogenet: *O upravljanju carstvom* (prijevod i komentari Nikola pl. Tomašić /hrvatski/, Gyula Moravcsik, Romilly James Heald Jenkins /engleski/), Zagreb 2003.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, priredio Gyula Moravcsik, engleski prijevod Romilly James Heald Jenkins (*Corpus fontium historiae Byzantinae 1 / = Dumbarton Oaks Texts 1/, Series Vasingtoniensis*), Washington 2¹⁹⁶⁷.
- Krčelić, Baltazar Adam: *Povijest stolne crkve zagrebačke*, Zagreb 1994.
- Literatura:**
- Adamček, Josip: Vlastelinstva Čazma, Ivanić i Dubrava u srednjem vijeku, *Čazma u prošlosti i danas*, uredili Hrvoje Tartalja – Valentin Putanec – Mirko Valentić, Čazma 1979., 81–112.
- Ančić, Mladen: Vlastelinstvo hrvatskog hercega u Gorskoj županiji, *Povijesni prilozi*, sv. 15/15, Zagreb 1996., 201–240.
- Ančić, M.: U osvit novog doba. Karolinško carstvo i njegov jugoistočni obod, *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, uredio Ante Milošević, Split 2000., 70–103.
- Andrić, Stanko: Upravna zasebnost i društvene osobitosti srednjovjekovne Slavonije, *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.–1918. Zbornik radova*, uredio Milan Kruhek, Zagreb 2004., 89–94.
- Arheološka istraživanja u Podravini i kalničko-bilogorskoj regiji*, uredila Nives Majnarić-Pandžić, (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 14), Zagreb 1990.
- Bekić, Luka: *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina. Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb – Goričan i njezinim prilaznim cestama*, Zagreb 2006.
- Bekić, L.: Usporedba keramike 8. stoljeća s Blizne i Šarnjaka kod Varaždina, *Srednji vek – arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino / Mittelalter – Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*, uredio Mitja Guštin, Ljubljana 2009., 107–112.
- Boljuncić, Jadranka: Antropološka analiza ranosrednjovjekovnog groblja Zvonimirovo – *Veliko polje*, u: Željko Tomičić, *Zvonimirovo i Josipovo: groblja starohrvatskog doba u Virovitičko-podravskoj županiji*, Zagreb – Virovitica 1997., 53–61.
- Bowlus, Charles R.: *Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907*, Philadelphia 1995.
- Bratož, Rajko: Začetki oglejskega misijona med Slovani in Avari. Stanek skofov »ad ripas Danubii« in sinoda v Čedadu 796, *Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod. In memoriam Sergij Vilfan*, uredili Vincenc Rajšp – Ernst Bruckmüller, Ljubljana 1999., 79–111.
- Budak, Neven: *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku. Urbanizacija Varaždinske županije do kraja 16. stoljeća*, Zagreb – Koprivnica 1994.
- Budak, N.: Slavic ethnogenesis in modern Northern Croatia, *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*, uredio Rajko Bratož (Situla 39), Ljubljana 2000., 395–402.
- Budak, N.: *Karlo Veliki: Karolinzi i Hrvati* (Scintillae Stephano Gunjaca dicatae 5), Split 2001.
- Budak, N. – Raukar, Tomislav: *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb 2006.
- Curta, Florin: *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*, Cambridge 2006.
- Čazma u prošlom mileniju*, uredili Josip Pandurić – Nino Škrabe, Zagreb 2001.
- Čazma u prošlosti i danas*, uredili Hrvoje Tartalja – Valentin Putanec – Mirko Valentić, Čazma 1979.
- 40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1986.
- Daim, Falko: Avars and Avar archaeology. An introduction, *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World* (The Transformation of the Roman World 13), uredili Hans-Werner Goetz – Jörg Jarnut – Walter Pohl, Leiden – Boston 2003., 463–570.
- Dalmatia. Research in the Roman province 1970–2001, Papers in honour of J. J. Wilkes*, uredili David Davison – Vincent L. Gaffney – Emilio Marin (British Archaeological Reports International Series 1576), Oxford 2006., 193–212.

- Demo, Željko: *Opatovina: tragovi povijesti izgubljeni u sadašnjosti. Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine*, Zagreb 2007.
- Demo, Ž.: Ranosrednjovjekovno koplje s krilcima iz okolice Dugog Sela u svjetlu novih saznanja o ovoj vrsti oružja na motki, *Archeologica Adriatica*, sv. IV, Zadar 2010., 61–84.
- Dobronić, Lelja: Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201., *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, posebni otisak iz knj. 283, Zagreb 1951.
- Dobronić, L.: *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb 1991.
- Filipec, Krešimir: *Naseljenost srednjovjekovne Slavonije prema arheološkim izvorima*. Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2002.
- Filipec, K.: *Lobor. Majka Božja Gorska* (Katalog izložbe), Gornja Stubica 2002.
- Filipec, K.: Kasnoavarski ukrasni okov (falera) u obliku veprove glave iz Siska, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*, sv. 3–4, Sisak 2002–2003., 117–146.
- Filipec, K.: 10 Jahre archäologischer Grabung in Lobor (1998–2007), *Hortus Artium Medievalium*, sv. 13/2, Zagreb – Motovun 2007., 411–422.
- Filipec, K.: Slavenski paljevinski grob iz Lobora, *Archaeologia Adriatica*, sv. III, Zadar 2009., 347–357.
- Filipec, K.: Problem kronologije grobalja 9. i 10. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta* III. ser., sv. 36, Split 2009., 113–124.
- Filipec, K.: Drvena crkva u Loboru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 37, Split 2010., 51–59.
- Giesler, Jochen: *Der Ostalpenraum vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen: Historische Interpretation* (Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie, Materialien und Forschungen 1), Rahden 1997.
- Goldstein, Ivo: Slika političkog i etničkog stanja u panonskom dijelu Hrvatske (Slavonije) 7.–12. stoljeća, *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf*, sv. 24, Graz 1996., 217–233 (njemački prijevod, *ibidem*, 235–255).
- Gračanin, Hrvoje: Kršćanstvo i Crkva u kontinentalnoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (VI.–XI. st.), *Crkvena kulturna dobra*, sv. 6, Zagreb 2008., 70–84.
- Gračanin, H.: »Od Hrvata pak koji su stigli u Dalmaciju odvojio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom«. Razmatranja uz DAI c. 30, 75–78, *Povijest u nastavi*, sv. 6, br. 1 (11), Zagreb 2008., 67–76.
- Gračanin, H.: Slaveni u ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica*, sv. 8, Slavonski Brod 2008., 13–54.
- Gračanin, H.: Zagrebačko područje u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., sv. XLI–II, Zagreb 2010., 143–151.
- Gračanin, H.: *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011.
- Gračanin, H.: Zagrebačko područje do osnutka Biskupije, *Povijest Zagreba*, uredili Ivo Goldstein – Slavko Goldstein, Zagreb 2012., 2–29.
- Grgin, Borislav: Županije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, uredio Franko Mirošević, Zagreb 1996., 21–38.
- Gulin, Ante: Srednjovjekovni zagrebački kaptol (utemeljenje, ustroj i javna djelatnost), *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*, uredio Antun Škvorčević, Zagreb 1995., 133–151.
- Gunjača, Stjepan: Meta s. Ladislai regis ili o granici kralja Ladislava u Hrvatskoj, u: Isti, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, knj. 3, *Rasprave*, Zagreb 1975., 395–439.
- Horvat, Zorislav: Zidine i braništa na utverdama kontinentalne Hrvatske 12–15. st., *Prostor*, sv. 4, br. 2 (12), Zagreb 1996., 175–200.
- Horvat, Z.: Ulazi u burgove 12.–15. stoljeća, *Prostor*, sv. 6, br. 1/2 (15–16), Zagreb 1998., 41–66.
- Hrvati i Karolinzi* (I: *Rasprave i vrela*, II: *Katalog*), uredio Ante Milošević, Split 2000.
- Hrvatske županije kroz stoljeća*, uredio Franko Mirošević, Zagreb 1996.
- Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.–1918. Zbornik radova*, uredio Milan Kruhek, Zagreb 2004.
- Ilkić, Mato: Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 24, Zagreb 2007., 277–288.
- Ilkić, M. – Ćurković, Ivica: Prilog poznavanju spona s korpusom u obliku slova S, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 101, Split 2008., 221–231.
- Kalšan, Vladimir: *Međimurska povijest*, Zagreb 2006.
- Klaić, Nada: *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.
- Klaić, N.: Pogled na razvitak srednjovjekovne Slavonije, *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, uredio Željko Rapanić (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 14), Zagreb 1978., 223–229.
- Klaić, N.: *Povijest Zagreba*, Knj. 1, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb 1982.
- Klaić, N.: *Koprivnica u srednjem vijeku*, Koprivnica 1987.
- Klaić, Vjekoslav: Plemići Svetački ili Nobiles de Zempche (997–1719), *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 199, Zagreb 1913., 1–66.
- Ljudje ob Muri. Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995.*, uredili Janez Balažič – László Vándor, Murska Sobota – Zalaegerszeg 1996.
- Margetić, Lujo: Pitanja iz najstarije povijesti Zagrebačke biskupije i Slavonije, u: Isti, *Zagreb i Slavonija. Izbor studija*, Zagreb – Rijeka 2000., 33–83.
- Margetić, L.: Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, u: Isti, »Dolazak Hrvata« – »Ankunft der Kroaten (Biblioteka znanstvenih djela), Split 2001., 41–113.
- Matijević Sokol, Mirjana – Sokol, Vladimir: *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, (Biblioteka Croatica; knj. 1), Zagreb 2005.

- Mikecz, Jeremy: The Place That Lies Between: Slavonia in the Tenth and Eleventh Centuries, *Annual of Medieval Studies at CEU*, sv. 17, Budimpešta 2011., 61–80.
- Mirnik, Ivan: O nekim nalazima novca 11. stoljeća u Hrvatskoj, *Zvonimir kralj hrvatski. Zbornik radova*, uredio Ivo Goldstein, Zagreb 1997., 191–206.
- Nikolić Jakus, Zrinka: Obitelj Čupor Moslavački, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, sv. 4, Bjelovar 2011., 269–300.
- Nikolić Jakus, Z.: Počeci srednjovjekovnog grada, *Povijest Zagreba*, uredili Ivo Goldstein – Slavko Goldstein, Zagreb 2012., 30–63.
- Novak, Ana: *Gorski arhidakonat Zagrebačke biskupije od 1334. do 1501. godine (Povijesni razvoj crkvenoadministrativnoga područja)*. Doktorski rad, Zagreb 2011.
- Ostrogorski, Georgije: *Povijest Bizanta 324–1453*, preveli Marina i Kiril Miladinov, priredio Hrvoje Gračanin, 2. izd., Zagreb 2006.
- Pilarić, Georgina: Antropološka istraživanja starohrvatskog groblja u Daraž-Bošnjacima 1961. god., *Arheološki radovi i rasprave*, sv. 4–5, Zagreb 1967., 419–443.
- Piteša, Ante: The Slavs and the early Croatian state, *Dalmatia. Research in the Roman province 1970–2001, Papers in honour of J. J. Wilkes*, uredili David Davison – Vincent L. Gaffney – Emilio Marin (British Archaeological Reports International Series 1576), Oxford 2006., 193–212.
- Pohl, Walter: *Die Awaren. Ein Steppenwolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, 2. izd., München 2002.
- Povijest Zagreba*, uredili Ivo Goldstein – Slavko Goldstein, Zagreb 2012.
- Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World (The Transformation of the Roman World 13)*, uredili Hans-Werner Goetz – Jörg Jarnut – Walter Pohl, Leiden – Boston 2003.
- Sekelj Ivančan, Tajana: *Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia* (Bar International Series 615), Oxford 1995.
- Sekelj Ivančan, T.: *Arheološka slika naselja savsko-dravskog međuriječja Hrvatske od 10. do 13. st.* Doktorska disertacija, Zagreb 1998.
- Sekelj Ivančan, T.: Ranokarolinško koplje s krilcima iz šljunčare Jegeniš kod Koprivnice, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 21, Zagreb 2004., 109–128.
- Sekelj Ivančan, T.: Još jedan nalaz ranokarolinškog koplja s krilcima iz šljunčare Jegeniš kraj Koprivnice, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 24, Zagreb 2007., 419–427.
- Sekelj Ivančan, T.: *Podravina u ranom srednjem vijeku. Rezultati arheoloških istraživanja ranosrednjovjekovnih nalazišta u Torčecu* (Monografije Instituta za arheologiju 2), Zagreb 2010.
- Simoni, Katica: *Stenjevec – starohrvatsko groblje* (Katalog izložbe), Zagreb 2004.
- Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*, uredio Rajko Bratož (Situla 39), Ljubljana 2000.
- Sokol, Vladimir: Područje sjeverozapadne Hrvatske u razdoblju između 400. i 800. godine (velika seoba naroda), *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1986., 55–57.
- Sokol, V.: Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje, *Zagreb prije Zagreba. Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine* (Katalog izložbe), uredio Ante Rendić-Miočević, Zagreb 1995., 46–53.
- Sokol, V.: Sjeverozapadna Hrvatska u ranom srednjem vijeku, *Ljudje ob Muri. Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995.*, uredili Janez Balažič – László Vándor, Murska Sobota – Zalaegerszeg 1996., 83–89.
- Sokol, V.: *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb 2006.
- Srednji vek – arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino / Mittelalter – Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*, uredio Mitja Guštin, Ljubljana 2009.
- Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, uredio Aleksandar Durman, Zagreb 2006.
- Šlaus, Mario: Kranimetrijska analiza srednjovjekovnih nalazišta središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća, *Opuscula archaeologica*, sv. 23–24, Zagreb 1999–2000., 273–284.
- Šlaus, M.: Demography and Pathology of the Medieval Population from Stenjevec, *Opuscula archaeologica*, sv. 26, Zagreb 2002., 257–273.
- Tomičić, Željko: Srednjovjekovni arheološki izvori u međuriječju Mure i Drave – prikaz rezultata novijih istraživanja, *Arheološka istraživanja u Podravini i kalničko-bilogorskoj regiji*, uredila Nives Majnarić-Pandžić (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 14), Zagreb 1990., 115–130.
- Tomičić, Ž.: *Panonski periplus. Arheološka topografija kontinentalne Hrvatske*, Zagreb 1999.
- Tomičić, Ž.: Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međuriječja Drave, Dunava i Save, *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, uredio Ante Milošević, Split 2000., 142–161.
- Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod. In memoriam Sergij Vilfan*, uredili Vincenc Rajšp – Ernst Bruckmüller, Ljubljana 1999.
- Whitby, Michael: *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988.
- Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen* (SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 28; Zbirka Zgodovinskega časopisa 44), 2. izd., Ljubljana – Klagenfurt 2012.
- Zagreb prije Zagreba. Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine* (Katalog izložbe), uredio Ante Rendić-Miočević, Zagreb 1995.
- Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*, uredio Antun Škvorčević, Zagreb 1995.
- Zvonimir kralj Hrvatski*, uredio Ivo Goldstein, Zagreb 1997.